

Het Amerikabeeld van Abraham Kuyper

*Een onderzoek naar ontstaan, ontwikkeling en betekenis
van zijn neocalvinistische beeldvorming
over de Nieuwe Wereld*

Het Amerikabeeld van Abraham Kuyper

*Een onderzoek naar ontstaan, ontwikkeling en betekenis
van zijn neocalvinistische beeldvorming
over de Nieuwe Wereld*

DOOR

C.A. Admiraal

Uitgeverij Heijink - Hardenberg

*Opgedragen aan de nagedachtenis van Prof. dr. J.W. Schulte Nordholt,
dichter en historicus, in leven hoogleraar Amerikaanse geschiedenis en
cultuur aan de Universiteit van Leiden*

© 2026: De auteur.

Opmaak en lay-out: Ida Veurink.

Correctie: D.J. van Ittersum.

Begeleiding: Prof. dr. G. Harinck.

Advies: Prof. dr. C. Jonker en Dr. H.A. Kamphuis.

Omslag: Afbeelding van 'Het Witte Huis' te Washington, D.C. met close-ups van Abraham Kuyper en President William McKinley.

Uitgeverij: Uitgeverij Heijink, Markt 23, 7772 AE Hardenberg.

ISBN: 9789403769523

Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

'America was the China of the nineteenth century – described, analyzed, promoted, and attacked in virtually every nation struggling to come to terms with new social and political forces. Sure of her destiny, she commanded international attention.'

(Marc Pachter, 'Introduction,' in: *Abroad in America*, Washington D.C. 1976, xiii).

'Es gibt nur ein Glück: Die Pflicht, Nur einen Trost: Die Arbeit, Nur einen Genuss: Das Schöne.'

(Carmen Sylva, *Vom Amboss*, 1890, S.35).

*Afbeelding 1:
Afbeelding van een tekening van Dr. A. Kuyper
door H.J. Haverman, ca. 1896*

INHOUD

INLEIDING

1. *Aanleiding onderzoek en relevantie - 15*
2. *Het beeld van Kuyper: beknopt historiografisch exposé - 16*
3. *Nieuwe inzichten: nieuw onderzoek - 17*
4. *Nieuwe inzichten: nieuwe beelden - 18*
5. *Concepten: kuyperianisme en neocalvinisme - 19*
6. *Concept: beeldvorming -19*
7. *Aanpak en methode - 21*
8. *Bronnen en opzet - 23*
9. *Tot slot - 26*

1. ACHTERGROND VOOR HET ONTSTAAN VAN DE BEELDVORMING, MET NAME DE ONTWIKKELING VAN KUYPERS THEOLOGISCHE EN POLITIEKE DENKBEELDEN

1. *Het politieke klimaat in ons land gedurende de eerste helft van de 19de eeuw - 28*
2. *Het godsdienstig klimaat in ons land gedurende de eerste helft van de 19de eeuw - 30*
3. *De jonge Kuyper op weg naar zijn vorm van calvinisme - 31*
4. *Contacten met Groen van Prinsterer - 35*
5. *Kernbegrippen van zijn theologie - 37*
6. *Kennismaking met Burke en diens politieke theorie - 39*
7. *Verder in het spoor van Groen en Burke - 41*
8. *Samenvatting en conclusie - 44*

2. ONTSTAAN EN EERSTE CONTOUREN VAN DE BEELDVORMING (1873)

1. *Ontstaan van de beeldvorming - 46*
2. *In het spanningsveld van theorie en praktijk - 48*
3. *Eerste contouren van de beeldvorming in de lezing over het calvinisme en de vrijheden - 50*

4. *Calvinisme als godsdienstige oorsprong van de Amerikaanse vrijheid (1^e thema) - 51*
5. *Betekenis van de Amerikaanse revolutie en staatsinstellingen (2^e thema) - 54*
6. *Verhouding van Amerika tot Frankrijk en Engeland tijdens de oorlog van 1793 (3^e thema) - 55*
7. *Samenvatting en conclusie - 56*

3. ONTWIKKELING VAN DE BEELDVORMING (1873-1880)

1. *Nasleep van de Amerikaanse Burgeroorlog in vogelvlucht - 60*
2. *Abraham Kuyper als journalist - 61*
3. *Kantttekeningen bij artikelen en driestarren in 'De Standaard' - 63*
4. *De Amerikaanse vrijheid 'is geteeld op dien wortel der consciëntievrijheid' - 64*
5. *Uit de historie blijkt de kracht van het calvinisme - 65*
6. *Het historisch aspect blijft dominant in de beeldvorming - 67*
7. *Over de herverkiezing van Grant - 69*
8. *Commentaar bij de overwinning van Grant en het verlies van Greeley - 71*
9. *Opvallend pessimistisch toekomstbeeld voor het Europese continent - 73*
10. *'De Standaard' bekritiseert andere bladen en noemt voorbeelden uit Amerika -73*
11. *In preken: aandacht voor de actualiteit en contouren van de beeldvorming - 75*
12. *De Tocqueville in een preek uitvoerig aangehaald - 77*
13. *Invloed van De Tocqueville: relevant of marginaal? - 79*
14. *Contouren van de beeldvorming vaker impliciet dan expliciet - 80*
15. *Het jaar 1873: cruciaal voor Kuyper op veel fronten - 82*
16. *Afscheid van Burke en diens conservatisme. Op weg naar het neocalvinisme! - 83*
17. *Fragmenten van de beeldvorming en van Amerika tussen artikelen over andere kwesties - 85*
18. *Optreden van Amerikaanse opwekkingspredikers en de beeldvorming - 87*
19. *Eind jaren '70: hoogte- en dieptepunten - 87*
20. *Samenvatting en conclusie - 89*

4. VERDERE ONTWIKKELING VAN DE BEELDVORMING (1880 - 1895)

1. *Achtergrond van Kuypers streven naar een vrije kerk* - 93
2. *Een kerkhistoricus 'pur sang'* - 94
3. *Van de kerkhistorie naar de profane geschiedenis* - 97
4. *Verskillende periodisering en een beginnend heliotropisme* - 99
5. *Kritische beschouwingen over Amerika tijdens de 'Centennial'* - 100
6. *Eerste Intermezzo. Opening van de Vrije Universiteit* - 102
7. *'Plancius-Rede': verbreding van de beeldvorming incidenteel of structureel?* - 104
8. *Tweede Intermezzo. Van de Doleantie naar de Vereniging van 1892* - 107
9. *'Niet de vrijheidsboom maar het kruis'* - 111
10. *Balans van de Franse Revolutie door de ogen van een antirevolutionair* - 111
11. *Het Amerikabeeld was latent, de geschiedbeschouwing nadrukkelijk aanwezig* - 112
12. *Op zoek naar de oplossing van het sociale vraagstuk* - 115
13. *Emigratie van Kuypers zoon Frederik* - 118
14. *Derde Intermezzo. Reverend William Griffis, D.D.: bewonderaar en wegbereider* - 120
15. *Samenvatting en conclusie* - 122

5. IDEOLOGISCHE BASIS VAN DE BEELDVORMING: DE 'STONE LECTURES' ALS SPIEGEL EN VERGROOTGLAS (1895 - 1898)

1. *Terugblik op inhoud en strekking van Kuypers Amerikaanse briefwisseling* - 125
2. *Immigratie en contacten in de 80'er en 90'er jaren* - 126
3. *Bavinck en Wielenga bezoeken Amerika* - 127
4. *Bavincks lezing over het calvinisme* - 130
5. *Het Amerikabeeld van Bavinck* - 131
6. *Kuyper opnieuw uitgenodigd* - 132
7. *Voorbereiding van gastcolleges over het calvinisme ('Stone Lectures')* - 133
8. *Het Amerikabeeld en de eerste 'Stone Lecture'* - 136
(het calvinisme in de historie)
9. *Heliotropisme: een essentieel element van de beeldvorming* - 136

10. *Het Amerikabeeld en de tweede 'Stone Lecture' - 139*
(het calvinisme en de religie)
11. *Het Amerikabeeld en de derde 'Stone Lecture' - 141*
(het calvinisme en de staatkunde)
12. *Het Amerikabeeld en de vierde en vijfde 'Stone Lecture' - 152*
(het calvinisme en de wetenschap; het calvinisme en de kunst)
13. *Het Amerikabeeld en de zesde 'Stone Lecture' - 155*
(het calvinisme en de toekomst)
14. *Samenvatting en conclusie - 158*

6. CONFRONTATIE VAN DE BEELDVORMING MET DE WERKELIJKHEID (EERSTE DEEL): AMERIKA IN DE OGEN VAN KUYPER (1898)

1. *Berichtgeving uit het jaar van vertrek - 161*
2. *Jaren '90: hoogtepunt in Kuypers werkzame leven - 162*
3. *Een verzoek van het Algemeen Nederlandsch Verbond - 164*
4. *Eerste buitenlands eredoctoraat - 164*
5. *Het Amerikabeeld aan de vooravond van het vertrek - 165*
6. *Tijdens de oversteek: verdieping en verbreding van de beeldvorming - 166*
7. *Aankomst in Amerika - 167*
8. *Op zoek naar een uitgever - 170*
9. *Optreden in Princeton, N.J. - 170*
10. *Doctor honoris causa in de rechtsgeleerdheid - 172*
11. *Het beeld van Kuypers in de Amerikaanse pers - 174*
12. *Optreden in de kring van Hollands-Amerikaanse immigranten - 176*
13. *Bezoek aan Grand Rapids en Holland in de staat Michigan - 177*
14. *Is het Amerikabeeld te beschouwen als een vrucht van het conservatisme?*
- 179
15. *Het Amerikabeeld in toespraken: populistisch en fragmentarisch - 180*
16. *Samenvatting en conclusie - 184*

7. CONFRONTATIE VAN DE BEELDVORMING MET DE WERKELIJKHEID (TWEDE DEEL): AMERIKA IN DE OGEN VAN KUYPER (1898)

1. *Bezoek aan Pella en Orange City in de staat Iowa - 187*
2. *Een overladen programma in Chicago, Ill. 188*

3. *Het banket van de Holland Society of Chicago - 190*
4. *Bezoek aan Cleveland, Ohio: een hoogtepunt tijdens de rondreis - 192*
5. *Te gast bij de College Woman's Club in Rochester, N.Y. - 194*
6. *De rol van C.W. van der Hoogt bij het bezoek aan Het Witte Huis - 196*
7. *Politieke situatie aan de vooravond van het bezoek aan Het Witte Huis - 198*
8. *Op weg naar Het Witte Huis en de ontmoeting met President McKinley - 202*
9. *Hoe Van der Hoogt en Kuyper reageren op de politiek van McKinley - 204*
10. *Belangstelling voor het emigratieproject en het sociale vraagstuk - 206*
11. *Spreekbeurt in Philadelphia over de tegenstelling Symbolisme en Openbaring - 210*
12. *De laatste spreekbeurten in Hartford en New York - 214*
13. *Oprichting Oosterse Sectie voor het Alg. Ned. Verbond, het afscheid en vertrek - 216*
14. *Samenvatting en conclusie -218*

8. DE BEELDVORMING NA HET BEZOEK AAN DE NIEUWE WERELD: REALISME versus IDEALISME (1899)

1. *Terugblik op de Amerikaanse reis - 221*
2. *Het interview in de 'Amsterdamsche Courant' - 222*
3. *Indrukken van Amerika in 'De Standaard' en 'De Heraut' - 223*
4. *Het vraagstuk van 'Expansion' en het 'Boss-System' - 224*
5. *Over de meerwaarde van de Amerikaanse samenleving - 228*
6. *De positie van de arbeiders en het rassenvraagstuk - 229*
7. *Demografische gegevens wezen op een stabiele samenleving - 230*
8. *Licht- en schaduwzijde van de pers - 231*
9. *De positie van de vrouw en snelle assimilatie - 232*
10. *Schaduwzijde van de Amerikaanse samenleving: het materialisme - 233*
11. *Stamgenoten in de Nieuwe Wereld houden de Hollandse tradities in ere - 235*
12. *Het 'wonder' van de kolonisatie onder Van Raalte - 236*
13. *Verschillen tussen oude en jonge kolonisten - 237*
14. *Over calvinisme en landverhuizing - 239*
15. *Het vraagstuk van de taal - 242*

16. *De betekenis van de moedertaal* - 242
17. *Indrukken van het kerkelijk leven* - 244
18. *Kanttekeningen bij statistieken over het kerkelijk leven en bepaalde opvattingen* - 247
19. *Geen volkskerk maar een wereldkerk met 'home mission'* - 248
20. *Talrijke kerkelijke activiteiten kwamen voort uit een grote betrokkenheid* - 249
21. *'Het is niet alles goud wat er blinkt'* - 251
22. *Signalering van gevaren voor het toekomstig kerkelijk leven* - 252
23. *Kerken hier en overzee kunnen nog veel van elkaar leren* - 253
24. *Samenvatting en conclusie* - 255

9. DE BEELDVORMING NA HET BEZOEK IN KAART GEBRACHT, VERGELEKEN, BEKRITISEERD EN 'DE MYTHE VAN HET WESTEN' IN HET BEELD

1. *Het Amerikabeeld van Kuyper anno 1899* - 257
2. *Het geschiedkundig beeld* - 257
3. *Het geschiedfilosofisch beeld* - 258
4. *Het politieke beeld* - 259
5. *Het sociale en economische beeld* - 260
6. *Het culturele beeld* - 261
7. *Het kerkelijke beeld* - 261
8. *Kritiek op Kuypers Amerikabeeld* - 262
9. *Formele kritiek* - 262
10. *Materiële kritiek* - 263
11. *De beeldvorming van Kuyper vergeleken met die van Bavinck* - 263
12. *De beeldvorming van Kuyper vergeleken met die van Boissevain* - 265
13. *'De mythe van het Westen' in de beeldvorming* - 266
14. *Samenvatting en conclusie* - 269

10. AANPASSING EN WIJZIGING VAN DE BEELDVORMING: INVLOED VAN NIEUWE ONTWIKKELINGEN EN REIZEN VAN DE DOCHTERS (1900 - 1920)

1. *De betekenis van de reis voor de beeldvorming* - 271

2. *De betekenis van de reis in andere opzichten - 272*
3. *Eerste intermezzo: veranderingen in de persoonlijke levenssfeer - 278*
4. *Op het breukvlak van twee eeuwen - 280*
5. *Oproep om niet op McKinley te stemmen! - 282*
6. *Tweede intermezzo: kabinetsformatie en aantreden van het ministerie-Kuyper - 286*
7. *Moord op McKinley en optreden van Theodore Roosevelt - 289*
8. *Politiek van actieve neutraliteit en de Tweede Boerenoorlog - 293*
9. *Heliotropisme en Gemeene Gratie: opvattingen van Kuyper en zijn dochter -297*
10. *De beeldvorming en het parlementaire debat - 305*
11. *De reizen van de dochters - 310*
12. *Derde intermezzo: Kamerlid en minister van Staat - 313*
13. *Amerikaanse presidentsverkiezingen respectievelijk in 1908, 1912 en 1916 - 315*
14. *De beeldvorming in Antirevolutionaire Staatskunde - 317*
15. *De beeldvorming tijdens de Grote Oorlog - 321*
16. *De beeldvorming in de nadagen - 324*
17. *Samenvatting en conclusie - 327*

SLOTBESCHOUWING EN CONCLUSIE - 330

SUMMARY - 344

ZUSAMMENFASSUNG - 355

NOTEN - 366

BRONNEN EN LITERATUUR - 414

LIJST VAN AFBEELDINGEN - 433

BIJLAGEN - 435

1. *Chronologie Abraham Kuyper - 435*
2. *Chronologie van de Amerikaanse reis van Abraham Kuyper - 439*

3. *Kaart van de Amerikaanse reis van Abraham Kuyper* - 444
4. *Overzicht lezingen en toespraken van Abraham Kuyper in Amerika* - 445
5. *Syllabus van de lezingen over het calvinisme ('Stone Lectures')* - 448
6. *Een onderhoud met Dr. A. Kuyper d.d. 7 januari 1899* - 453
7. *Lijst van publicaties van Kuyper in Amerika (1890-1950)* - 457

WOORD VAN DANK - 460

REGISTER VAN PERSOONSNAMEN - 463

CURRICULUM VITAE - 471

'Amerika had volgens mij met Kuypers hele geschiedenis te maken.'

Prof. dr. J.W. Schulte Nordholt *)

INLEIDING

1. Aanleiding onderzoek en relevantie

Over bijna geen enkele Nederlandse historische figuur zijn zoveel dissertaties, studies en artikelen geschreven als over Abraham Kuyper. Die constatering roept vanzelf de vraag op of er over leven en werk van hem nog nieuwe aspecten te onderzoeken zijn.

Zo werd midden jaren '80 van de vorige eeuw de relatie Abraham Kuyper en Amerika – tot die tijd een min of meer verwaarloosd aspect in de historiografie - door schrijver dezes herontdekt. En tijdens een lezing op de grote Kuyperherdenking van 1987 werd die relatie door een Amerikaans historicus nog eens expliciet naar voren gebracht.¹

Het onderwerp Kuyper en Amerika diende verder onderzocht te worden en een decennium later verschenen over een aantal aspecten hiervan de eerste (deel)studies in een aantal wetenschappelijke publicaties.² Een systematisch onderzoek naar ontstaan, ontwikkeling en betekenis van het Amerikabeeld van Abraham Kuyper lag dan ook voor de hand, teneinde meer zicht te krijgen op inhoud en functie van zijn neocalvinistische beeldvorming voor het geheel van zijn levens- en wereldbeschouwing. Zo ontstond er een onderzoeksdoel waarvan de relevantie evident was.

Interessant is op te merken dat niet alleen hernieuwde aandacht van enkele Nederlandse historici de laatste decennia plaats vond, maar ook toenemende belangstelling bij nazaten van Hollands-Amerikaanse immigranten en een aantal min of meer fundamentalistisch ingestelde christenen in Noord-Amerika en Canada. Sommigen spraken zelfs over kuyperianisme in de Nieuwe Wereld, anderen gaven liever de voorkeur aan de term *neocalvinisme*. Deze laatste term – ooit op het eind van zijn leven door Kuyper zelf gebruikt – geeft ongetwijfeld adequater zijn gedachtegoed weer.³

*) J.W. Schulte Nordholt in gesprek met G. Puchinger, 2 aug. 1979, in: G. Puchinger, *Gesprekken over honderd jaar Vrije Universiteit*, 69-70.

2. Het beeld van Kuyper: beknopt historiografisch exposé

In de geschiedschrijving over Kuyper kan men verschillende perioden onderscheiden en in zekere zin is het beeld van hem nog steeds niet helemaal uitgekristalliseerd. Tijdens zijn leven werd hij mateloos bewonderd of ten diepste verguisd. Na zijn overlijden verschenen er van geestverwanten lovende studies over zijn leven en werk. Na verloop van tijd maakte deze triomfalistische geschiedschrijving plaats voor een meer evenwichtige en afstandelijke benadering door een nieuwe generatie historici.⁴

Een bijzonder moment in de jaren '30 van de vorige eeuw was evenwel de verschijning van een biografie over Kuyper door Dr. P. Kasteel. Deze rooms-katholieke journalist had op bijzondere wijze zich het gedachtegoed van Kuyper eigen gemaakt en promoveerde op deze doorwrochte studie in Leuven. Hij ontving veel lof – met name uit de kring van Kuypers geestverwanten – voor deze bijzondere dissertatie. Een proefschrift dat nog steeds een waardevolle bijdrage biedt voor kennisneming van leven en werk van Abraham Kuyper.⁵

In dezelfde vooroorlogse periode werd er ook over het neocalvinisme en de politiek-staatkundige denkbeelden van Kuyper gepubliceerd. Na de oorlog verschenen er zelfs meerdere dissertaties over zijn theologische opvattingen en een enkele over zijn politieke en staatkundige denkbeelden.⁶ Een probleem bij deze traditionele geschiedschrijving was dat men niet over alle bronnen kon beschikken, zodat het beeld toch weer beperkt en onvolledig was.

Pas in de jaren '80 van de vorige eeuw gaf de grote Kuyperherdenking een aanzet tot meer nauwgezet bronnenonderzoek en een evenwichtiger beschrijving van de complexe persoonlijkheid die Kuyper was. De kerkhistorici Augustijn en Vree waren pioniers met deze nieuwe benadering. Bovendien publiceerden historici als De Bruijn en Harinck over talrijke (deel)aspecten van zijn leven en werk, gebaseerd op gedegen bronnenonderzoek. In dat kader heeft het beeld van Kuyper in deze postmoderne tijd nieuwe contouren gekregen en leidden nieuwe vraagstellingen tot nieuw onderzoek met opmerkelijke resultaten.⁷

3. Nieuwe inzichten; nieuw onderzoek

G. Puchinger publiceerde over Kuypers jonge jaren en J. de Bruijn gaf een belangwekkende bronnenpublicatie uit en schreef enkele studies over Kuyper. G. Harinck en J.D. Bratt deden onderzoek naar verschillende aspecten van hem in Amerika en daarbuiten.⁸

Een populair hoogtepunt in 2016 was Harincks Amerikaanse reis in de voetsporen van Abraham Kuyper. Vervolgens kwam daarover een docudrama op de Nederlandse televisie, dat onder de titel 'Varia Americana, in de voetsporen van Abraham Kuyper' uitgezonden werd en daarna op DVD bij de Evangelische Omroep verkrijgbaar was. En Snel kwam respectievelijk in 2020 en 2023 met twee originele Kuyperstudies over zijn journalistieke talenten en loopbaan.

Aan de andere kant van de oceaan werd het onderzoek ook ter hand genomen, niet alleen in kringen van Hollands-Amerikaanse immigranten, maar ook bij Presbyterians en Evangelicals. Hernieuwde kennismaking met Kuypers *Lectures on Calvinism* was voor velen uit die kringen een *eye-opener* en nieuwe bestudering waard. De vraag kan gesteld worden: wat de reden is dat Kuypers lezingen over het calvinisme, na ruim 125 jaar, nog zo een impact hebben? De lezingen werden zelfs in het Koreaans vertaald en aldaar recentelijk opnieuw uitgegeven.⁹

Het Amerikabeeld van Abraham Kuyper is dan ook een vruchtbaar onderwerp voor nader historisch onderzoek, mede in het kader van de toenemende belangstelling voor de relatie Kuyper en Amerika. Zijn beeld van de Nieuwe Wereld bevat een merkwaardige mengeling van zestiende-eeuws puritanisme en negentiende-eeuws cultuuroptimisme. En ondanks de historische vertekening heeft het een opmerkelijke invloed gehad op de Hollands-Amerikaanse immigranten en in zekere mate hun houding tegenover de Amerikaanse samenleving bepaald.

Aan de andere kant heeft het Amerikabeeld een grote rol gespeeld in het kerkelijk en politiek-staatkundig denken van Kuyper: volgens hem had de vrije kerk in dat land een veel grotere invloed dan de machtige volkskerk in ons land ooit vermocht. Bovendien was hij ervan overtuigd dat 'het vrije leven van de vrije burgers ginds, (...) de vrucht [was] van het calvinisme.'¹⁰

Die specifieke relatie tussen Abraham Kuyper en Amerika heeft een boeiend verloop: na een aantal jaren van schrijven over deze samenleving

in *De Standaard*, *De Heraut* en andere publicaties, nam hij in 1896 dankbaar de uitnodiging aan om het land met eigen ogen te aanschouwen. De reis leidde niet tot een correctie van de beeldvorming, maar accentueerde de vertekening. Niettemin nam de betekenis van de beeldvorming zowel in Amerika als in ons land toe, met name toen Kuyper in 1901 minister-president werd en als zodanig een niet onbelangrijke rol in de Nederlandse politiek ging spelen.

Een systematisch onderzoek naar ontstaan, ontwikkeling en betekenis van zijn Amerikabeeld is van belang voor het bepalen van de invloed die hij nog steeds met zijn denkbeelden in de Nieuwe Wereld uitoefent. Alleen al het feit dat recent twee Amerikaanse presidenten hem in een toespraak aanhaalden en dat er zelfs opvattingen van Kuyper over *Faith-based initiatives* door het Amerikaanse Congres in een wet werden vastgelegd, spreekt In dit verband boekdelen.¹¹

4. Nieuwe inzichten; nieuwe beelden

De Amerikanist Schulte Nordholt was één van de eerste historici die geboeid raakte door de relatie Nederland Amerika. Voor hem waren niet alleen economische relaties tussen de Hollandse Republiek en het jonge Amerika van belang, maar ook geestelijke en emotionele.¹² Het Amerikaanse gemenebest was toentertijd al een 'voorbeeld in de verte' voor de Hollandse Republiek en vormde voor veel patriotten hier te lande de ideale samenleving. Zo ontmoette Schulte Nordholt tijdens zijn onderzoek interessante reizigers die belangstelling hadden voor de nieuwe democratie aan de overzijde van de Oceaan, zoals bijvoorbeeld Gijsbert Karel van Hogendorp, Alexis de Tocqueville, Charles Dickens, James Bryce of Charles Boissevain.¹³

Eén van die reizigers was ook Abraham Kuyper geweest, die met zijn ijveren voor een calvinistisch reveil in ons land, in Amerika de realisatie van zijn calvinistische ideaal zag. Voor Kuyper was in zijn heliotropische visie de voltooiing van de loop der beschaving aldaar bezig verwezenlijkt te worden.¹⁴ Het Amerikabeeld van deze reiziger had dus niet alleen geschiedkundige, maar zelfs providentiële trekken. En dat verklaart mede de invloed en de betekenis van de beeldvorming.

5. Concepten: *kuyperianisme* en *neocalvinisme*

Hoewel de term *kuyperianisme* ooit incidenteel in een dissertatie genoemd werd, is deze aanduiding voor het gedachtegoed van Kuyper nooit echt in ons land ingeburgerd. Dit in tegenstelling tot sommige kringen van Hollands-Amerikaanse immigranten en bepaalde fundamentalistische groeperingen in Amerika waar recentelijk steeds meer over *kuyperianism* en *Kuyperian Calvinism* gesproken en geschreven wordt.¹⁵ Hierbij is het interessant op te merken dat in het recente verleden sommige mannenbroeders van gereformeerden huize zichzelf trots *kuyperianen* noemden en daarmee aangaven volgelingen van Kuyper te zijn en zijn gedachtegoed te vereren. Overigens kwam dat in zekere zin ook voor bij een aantal leden van de voormalige Antirevolutionaire Partij (ARP).

Het begrip *neocalvinisme* daarentegen is wel ingeburgerd en werd later ook door Kuyper zelf gebruikt, hoewel hij in de negentiende eeuw zijn ijveren voor een calvinistisch reveil bij voorkeur aanduidde met de term *calvinisme*.¹⁶

Aanvankelijk werd de term *neocalvinisme* in negatieve zin gebruikt, namelijk door J. Reitsma, een modern theoloog, in een artikel in het tijdschrift *Geloof en Vrijheid* (1887). De auteur wilde hiermee de verschillen bij de calvinisten onderling in ons land aangeven.¹⁷

Kort daarop werd de term min of meer bekender door de jurist en polemist Prof. mr Anne Anema (1897) en hield het de aanduiding in voor een hernieuwd calvinistisch élan, dat Kuyper op zo een magistrale wijze verwoord had in zijn *Lectures on Calvinism*. Hier werd het calvinisme als een alomvattende levens- en wereldbeschouwing gepresenteerd en kon de term *neocalvinisme* langzamerhand gemeengoed worden.¹⁸

6. Concept: *beeldvorming*

In het algemeen is het ontstaan van een 'beeld' – met andere woorden het proces van beeldvorming - een complex psychisch gebeuren na een zintuiglijke waarneming: een hoogst individuele bezigheid, sterk subjectief gekleurd en onvermijdelijk verbonden met irrationele gevoelens. Er zijn talloze beelden van één en dezelfde werkelijkheid in een bepaald

tijdsgewricht. Het gevaar is – volgens de Leidse historicus Locher – niet denkbeeldig, dat ‘het beeld van een land of volk, in eigen ogen of die van anderen, paradoxaal gezegd ook een stuk werkelijkheid is, omdat het beeld werkt als ideaal, als geloof, als mythe.’¹⁹

Een ander voor ons onderzoek over beeldvorming en het proces van beeldvorming relevant citaat bij Locher was afkomstig van Dr. W.A. Visser 't Hooft. De voormalige secretaris-generaal van de Wereldraad van Kerken had ooit beweerd, ‘dat Europa in zijn houding tegenover Amerika meer beïnvloed wordt door zijn eigen beeld van Amerika dan door Amerika zelf.’²⁰ Over deze uitspraak kunnen we kort zijn: in haar algemeenheid is zij juist en het is de vraag of het door ons te onderzoeken Amerikabeeld van Kuyper hierop een uitzondering is.

Indringender analyseerde de socioloog en Amerikanist Den Hollander het proces van beeldvorming. Hij definieerde het beeld van een volk als ‘het min of meer vage voorstellingscomplex dat bestaat bij de leden van een volk over de eigenschappen, gewoonten, het uiterlijk, het beschavingsbezit van het andere volk’ en maakte vervolgens een interessant onderscheid tussen *beeld* en *mening*. ‘Meningsvorming onderstelt, als het op haar aanvaardbaarheid afwegen van twee of meer voorstellingen, het aanwezig zijn van deze voorstellingen.’²¹

In de praktijk echter komt meningsvorming niet door een rationeel afwegen tot stand maar door middel van irrationele gevoelens en dan zijn – volgens de Amsterdamse hoogleraar – waardeoordeel en mening niet meer te scheiden. Buitengewoon belangrijk lijkt ons zijn conclusie dat het waardeoordeel dan de beeldvorming gaat beïnvloeden. Op grond van een gevoelsmatig oordeel gaat men nu voorstellingen selecteren en worden die feiten en voorstellingen gebruikt die het oordeel bevestigen.²²

Dat wil niet zeggen dat volgens Den Hollander het geven van een waarheidsgetrouw beeld van een ander volk überhaupt onmogelijk is. Een beschrijving van een ander volk kan na gedegen onderzoek wel degelijk een waardevol beeld opleveren, maar het is goed dat de auteur aandacht heeft voor de theoretische en praktische implicaties van het beeldvormingsproces. Er zijn namelijk altijd obstakels die een juiste observatie van andere volken en culturen in de weg staan.

In een artikel over waarnemen in de verte, dat ingaat op de verdienste van het werk van Den Hollander, wees Marianne Mooijweer ook nog op de diepste oorzaak van de discrepantie tussen de werkelijke samenleving en de vertroebelde waarneming daarvan, die 'ligt in de omstandigheid dat de menselijke geest niet op zichzelf staat, maar beslissend wordt beïnvloed door de hem omringende cultuur.'²³

Interessant is ook de opmerking dat een vertekend beeld een bepaalde uitstraling kan hebben, een betekenis. Bijvoorbeeld de bekende slogan 'Van krantenjongen tot miljonair' sprak tot de verbeelding van veel arme Europeanen. Een beeld dat gefixeerd is geraakt en niet meer in overeenstemming is met de werkelijkheid. Volgens Den Hollander heeft dat ook te maken met andere fantasiebeelden. Zij zijn immers 'steeds rijker, kleuriger, emotioneel voller dan de werkelijkheid bij mogelijkheid zijn kan. Wij kunnen in het eerste alles leggen dat ons behagen schenkt.'²⁴

Een andere belangrijke voetangel bij het proces van beeldvorming vond Den Hollander bij zijn onderzoek van reisverslagen het feit dat de Europese reiziger of onderzoeker altijd de neiging heeft zijn gegevens te ordenen volgens een Algemeen Westers patroon. Men doet zo geen recht aan de verscheidenheid van het sociale leven, maar legt er een eigen orde op aan.²⁵

Vorenstaande theoretische opmerkingen over het proces van beeldvorming gelden niet alleen voor de verslagen van argeloze Amerika-reizigers, maar ook voor Kuyper. Zelfs een bij uitstek betrouwbare waarnemer als De Tocqueville gaf bijvoorbeeld een vertekend beeld van de blanke bevolking in het Zuiden van Amerika.²⁶

7. Aanpak en methode

Het is duidelijk dat een onderzoek naar beeldvorming - zowel in het algemeen als in een specifiek geval - op de nodige problemen stuit. Het proces van beeldvorming is dermate complex dat het resultaat van het onderzoek bijna altijd een vertekend beeld van de werkelijkheid geeft. Er zijn te veel subjectieve elementen in het spel om tot een historisch verantwoord en compleet beeld te komen.

Desalniettemin is ondanks deze problematische reflectie een onderzoek als het onderhavige mogelijk, mits men uitgaat van een aanpak

vanuit de eigen Europese (*casu quo* Nederlandse) optiek. Met andere woorden het gaat bij een reconstructie van een beeld van Amerika - zoals het beschreven wordt - om het beeld van Europeanen over de Nieuwe Wereld. Die benadering is van de historicus K. van Berkel, die in zijn oratie *Denken over cultuur* met deze aanpak een nieuw en interessant veld van onderzoek ontsloten heeft.²⁷

In de – onder leiding van Van Berkel tot stand gekomen - bundel *Amerika in Europese ogen* konden nu enkele historici een aantal facetten van de Europese beeldvorming over het moderne Amerika weergeven, zonder rekening behoeven te houden met de voetangels en klemmen die Den Hollander bij de beschrijving van het beeld van Amerika door Europese reizigers voortdurend ontwaarde en terecht als *vertekend* kon worden bekritiseerd.²⁸

Het onderzoek naar ontstaan, ontwikkeling en betekenis van het Amerikabeeld van Abraham Kuypers is dus vanuit die benaderingswijze het beeld van een Europeaan op een aantal facetten van de geschiedenis en cultuur van het Amerika uit de late 19de eeuw.

De aanpak en methode van onderzoek zijn dan ook van dit perspectief uit gegaan en op deze wijze wordt ontstaan en ontwikkeling van Kuypers Amerikabeeld stap voor stap in kaart gebracht (beschreven); vergeleken en bekritiseerd.

Volgens de historische methode zal met behulp van verschillende valide bronnen ontstaan en ontwikkeling van Kuypers Amerikabeeld gereconstrueerd worden en aan het eind van elk hoofdstuk beknopt samengevat en van een conclusie worden voorzien. Bovendien zal de beeldvorming over de Nieuwe Wereld geplaatst worden in het geheel van Kuypers levens- en wereldbeschouwing.

Een enkele keer wordt daarbij ook de comparatieve methode gebruikt. Dat is het geval wanneer het neocalvinistische beeld van Kuypers vergeleken wordt met het Amerikabeeld van Bavinck. Het is opvallend hoe de beelden van beide uitgesproken neocalvinisten in hun consequenties verschillen. Maar een dergelijke werkwijze zal wel de contouren van Kuypers beeldvorming duidelijker zichtbaar maken en de beeldvorming meer reliëf geven.

8. Bronnen en opzet van het onderzoek

Alvorens ontstaan, ontwikkeling en betekenis van het Amerikabeeld van Abraham Kuyper te onderzoeken, wordt in het eerste hoofdstuk de achtergrond geschetst van waaruit de beeldvorming kon opkomen. En vervolgens een beknopte schets van leven en werk van de jeugd- en jongelingsjaren, met name de periode vanaf de studie in Leiden tot de verschijning van de brochure over het calvinisme als waarborg en oorsprong van onze constitutionele vrijheden in 1874.²⁹ In die periode ontwikkelde Kuyper zijn theologische en politiek-staatkundige denkbeelden. Centraal stond daarbij de figuur van Edmund Burke hem aangereikt door mr. G. Groen van Prinsterer. Burke, die met zijn conservatisme de ontwikkeling van Kuypers politieke denkbeelden in belangrijke mate heeft beïnvloed.³⁰

In de daaropvolgende drie hoofdstukken zal de periode van 1873 tot en met 1895 worden onderzocht, waarin Kuyper zijn beeld van Amerika verder ontwikkelde en voortdurend weergaf in publicaties en in een aantal artikelen *casu quo* driestarren in *De Standaard* of beschouwingen in *De Heraut*. Hierbij dient te worden opgemerkt dat niet alle artikelen in *De Standaard* door Kuyper zelf geschreven zijn, maar uiteraard wel de geest van de hoofdredacteur ademen.

In deze periode kreeg zijn beeld van de Nieuwe Wereld vastere vormen, zowel door het nieuws uit Amerika als ook door zijn contacten met een aantal vooraanstaande theologen uit de kringen van Hollands-Amerikaanse immigranten en enkele andere belangrijke voormannen uit de wereld van wetenschap, kerk en journalistiek aldaar.

De bronnen voor het onderzoek over deze periode betreffen - naast Kuypers eigen brieven en geschriften - artikelen en driestarren in zijn dag- en zondagsbladen, die geraadpleegd konden worden onder andere met behulp van gedigitaliseerde bestanden.³¹

In het vijfde hoofdstuk zal worden ingegaan op de inhoud van Kuypers lezingen over het calvinisme - de zogenaamde 'Stone Lectures' - die hij in Princeton, N.J. heeft gehouden en die essentieel zijn voor de ideologische basis van de beeldvorming over Amerika. Vooral de eerste lezing over 'het

calvinisme en de geschiedenis,' de derde lezing over 'het calvinisme en de staatkunde' en de zesde (en laatste) lezing over 'het calvinisme en de toekomst' zijn voor het onderzoek van wezenlijk belang.³²

Het fundament van de beeldvorming wordt zo zichtbaar. Interessant is hierbij de vraag hoe het ontstane beeld zich verhoudt tot de historische werkelijkheid? Zal er bijstelling door het bezoek aan de Nieuwe Wereld plaatsvinden of zal het beeld juist irrationeler en subjectivistischer worden? Kortom, een spanning tussen ideaal en werkelijkheid.

Belangrijke bron voor dit hoofdstuk zijn de 'Stone Lectures' en eventueel de syllabus van Kuypers lezingen over het calvinisme. Daarnaast wordt ook als bron gebruikgemaakt van berichtgeving in de plaatselijke pers en Kuypers briefwisseling met het thuisfront.³³

In het zesde en zevende hoofdstuk wordt de confrontatie van de beeldvorming met de werkelijkheid onderzocht en beschreven. Twee hoofdstukken dus over Amerika in de ogen van Kuyper, zoals hij in de Nieuwe Wereld heeft rondgekeken en vervolgens daar verslag van heeft gedaan. Men zou zich kunnen afvragen of een beschrijving van Kuypers Amerikaanse reis hier wel op zijn plaats is. Het antwoord is dat voor kennisneming van de ontwikkeling van Kuypers beeldvorming het noodzakelijk is zijn reis naar dat land nauwgezet te reconstrueren. Op basis daarvan kan ook meer gezegd worden over de importantie van de beeldvorming over de Nieuwe Wereld, zowel voor zijn geestverwanten in het vaderland als voor zijn bewonderaars in Amerika.

Een andere belangrijke bron voor de reconstructie van zijn reis vormt de map met archiefstukken over zijn bezoek in het Kuyper Archief van de Universiteitsbibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hierbij zit ook een bijzonder archiefstuk, namelijk het album over de reis met krantenartikelen, geordend door zijn dochter Henriëtte en aangeboden ter gelegenheid van Kuypers 70ste verjaardag.

Bij het onderzoek van al die verschillende berichten en interviews over zijn reis blijkt dat Kuypers optreden in de Nieuwe Wereld iets triomfantelijks had en dat hij op den duur zelfs de 'gevangene' werd van zijn beeldvorming.³⁴

In het achtste hoofdstuk komt de beeldvorming na het bezoek aan de Nieuwe Wereld aan de orde. Het Amerikabeeld van Kuyper kan nu systematisch onderzocht en beschreven worden, dankzij het feit dat hij onmiddellijk na terugkeer geschreven heeft over een aantal zaken die hem in Amerika opgevallen waren. Hoewel hem de tijd en de rust ontbraken om zich diepgaand daarmee bezig te houden, is het toch aan zijn rusteloze en veelzijdige geest te danken dat hij in korte tijd kans zag zich te verdiepen in de Amerikaanse geschiedenis, de partijpolitieke verhoudingen, de problemen van de Hollands-Amerikaanse immigranten en het actuele vraagstuk van *Expansion* en het *Boss-System*. Over elk van deze zaken schreef hij in *De Standaard* of in *De Heraut* en hij heeft erop toegezien dat deze artikelen daarna gebundeld – onder de titel *Varia Americana* – in druk verschenen.³⁵ Deze belangrijke bron is recentelijk opnieuw – met Kuypers brieven aan zijn echtgenote – uitgegeven en door Harinck ingeleid en geannoteerd.³⁶

In het negende hoofdstuk zal getracht worden de beeldvorming systematisch in kaart te brengen en vervolgens zowel formeel als materieel te bekritisieren, waarbij aandacht zal moeten worden gegeven aan Kuypers wijze van observeren, analyseren en interpreteren. Tevens zal het Amerikabeeld van Kuyper vergeleken worden met dat van twee andere reizigers: de neocalvinistische geestverwant Bavinck en de liberale journalist Boissevain. Een aparte beschrijving in dit hoofdstuk verdient het heliotropische beeld, een essentieel onderdeel van Kuypers beeldvorming, ook wel aangeduid als het geloof in ‘de mythe van het Westen.’ Een geloof dat vaak op de achtergrond van de beeldvorming een rol speelt.

In het tiende en laatste hoofdstuk zullen aanpassing en wijziging van de beeldvorming aan de orde komen. Dat was het geval in de periode 1900 tot 1920. De veranderingen waren het gevolg van nieuwe ontwikkelingen in Amerika of in de wereld en van Kuypers latere contacten. Bijvoorbeeld het imperialisme, de sociale opvattingen van de Republikeinen, de presidentsverkiezingen, Amerika’s deelname aan de Eerste Wereldoorlog, enzovoort. Ondanks bedenkelijke ontwikkelingen bleef Kuyper desalniettemin een bewonderaar van Amerika en handhaafde hij de kern van de geïdealiseerde neocalvinistische beeldvorming.

Het nieuwe beeld is niet onbelangrijk omdat Kuypers nog geen twee jaar na zijn terugkeer geroepen werd tot het hoogste politieke ambt in ons land. Een belangrijke bron voor het onderzoek zijn dan ook Kuypers parlementaire redevoeringen en publicaties, evenals driestarren en artikelen in *De Standaard* en beschouwingen in *De Heraut*.

Toen zijn vrouw Jo in 1899 te Meiringen (Zwitserland) overleed, nam Henriëtte, de oudste dochter haar taken meestal over, zowel in ons land als daarbuiten.³⁷ Na Kuypers aftreden als minister-president moet hij met genoeg kennis hebben genomen van de reis van zijn oudste dochter naar Amerika. Haar belangstelling voor de Amerikaanse contacten van haar vader blijkt wel uit haar uitvoerig reisverhaal. Een andere belangrijke bron voor ons onderzoek is dan ook de Amerikaanse correspondentie van haar vader, die zij, geordend heeft.³⁸

Hoewel de oude Kuypers opnieuw uitnodigingen kreeg om naar Amerika te komen, heeft hij gemeend hieraan geen gevolg meer te kunnen geven. Interessant is het feit dat zijn beide dochters – Henriëtte en Cato – wel de oceaan overstaken en zich nadrukkelijk lieten introduceren als dochters van ‘the famous statesman and theologian in the Netherlands, Dr. Abraham Kuypers.’³⁹

9. Tot slot

In de slotbeschouwing en conclusie van deze studie zal het resultaat van het onderzoek naar ontstaan, ontwikkeling en betekenis van het Amerikabeeld van Abraham Kuypers worden weergegeven en geplaatst in het geheel van zijn levens- en wereldbeschouwing (*Worldview*). Hier komt dan ook opnieuw in de marge de vraag aan de orde of men met recht van *kuyperianisme* in de Nieuwe Wereld mag spreken of dat het in feite toch meer een specifieke vorm van *neocalvinisme* was, die sterk door de persoonlijkheid van Kuypers en enkele van zijn adepten in Amerika bepaald werd.

In het kader van deze studie kan niet meer worden ingegaan op de invloed van Kuypers in Amerika. Het zou een aparte studie vergen om zijn nalatenschap tot op de dag van vandaag in kaart te brengen.

De studie wordt afgesloten met een aantal bijlagen, die de tekst ondersteunen of verhelderen, evenals enkele illustraties. Allemaal stille getuigen van Kuypers Amerikabeeld en zijn 'veldtocht' voor de calvinistische beginselen in de Nieuwe Wereld, zoals Prof. dr. F.L. Rutgers treffend deze reis van zijn goede vriend en collega ooit getypeerd heeft.⁴⁰

HOOFDSTUK 1

De achtergrond voor het ontstaan van de beeldvorming, met name de ontwikkeling van Kuypers theologische en politieke denkbeelden

Op 29 oktober 1837 aanschouwde Abraham Kuiper in Maassluis het levenslicht. Hij was de oudste zoon van dominee Jan Frederik Kuijper en Henriëtta Huber, dochter van een Amsterdamse winkelier in lakenstoffen, oorspronkelijk afkomstig uit Zwitserland. Op dat moment bestond het gezin van de predikant uit vier personen: vader en moeder Kuijper en twee zusjes: Anna Christina Elisabeth (geboren in 1834) en Henrietta Johanna Frederika (geboren in 1836). Ds. Kuijper stond al bijna drie jaar in het arme stadje aan de Maas toen het gezin verblijd werd met de geboorte van een zoon. Hij werd op zondag geboren en was volgens zijn moeder een echt zondagskind. Hij werd vernoemd naar zijn grootvader van vaderskant en in familiekring noemden ze hem altijd *Bram*.¹

Zijn vader had zijn opleiding kunnen voltooien dankzij een beurs die hij te danken had aan zijn activiteiten voor een Tractaat Genootschap. Hij had namelijk – op verzoek van Reverend A.S. Thelwall, predikant van de Engelse kerk te Amsterdam – nogal wat Engelse tractaatjes in het Nederlands vertaald. De bestuursleden van vorengenoemd genootschap waren zo onder de indruk van zijn beheersing van het Engels en van de vertalingen, dat ze bereid waren zijn theologische opleiding financieel te ondersteunen. Na een succesvolle studie theologie werd hij achtereenvolgens predikant te Hoogmade (1828-1830) en te Geervliet (1830-1834). In 1834 werd hij te Maassluis beroepen, zijn derde standplaats als gemeentepredikant van de Nederlandse Hervormde Kerk aldaar.²

1. Het politieke klimaat in ons land gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw

Op dat moment was ons land officieel nog steeds in oorlog met de Zuidelijke Nederlanden. De koppige Koning Willem I wilde zich niet bij de afscheiding van België van zijn - op het Wener Congres verkregen - koninkrijk neerleggen. Weliswaar behoorden de schermutselingen nu tot het verleden, maar de koning hoopte op betere tijden. Het leger bleef op volle sterkte

gemobiliseerd, als gevolg waarvan de sociale en economische situatie zienderogen verslechterde. De militaire kosten rezen de pan uit. Het welvarender Zuiden met zijn opkomende industriële bedrijvigheid – mede dankzij vroegere inspanningen van de ‘koopman-koning’ – stond in schril contrast met de voortsukkelende handel in de Noordelijke provincies van zijn koninkrijk. Het was armoe troef en de hoop op betere tijden bleef uit. In die tijden van malaise kwam Abraham Kuiper ter wereld. De uittocht van een groep zogenaamde gereformeerde *separatisten* uit de Nederlandse Hervormde kerk - nadien bekend geworden als de Afscheiding van 1834 – had toen al plaatsgevonden en bij dat conflict speelde ook een niet onbelangrijk sociaal en economisch motief naast kerkrechtelijke en dogmatische bezwaren.

Het was dan ook niet verwonderlijk dat aan het einde van de jaren ‘40 enkele predikanten besloten om met hun gemeenteleden naar Amerika te emigreren. In ons land was er immers weinig toekomst en werden *separatisten* vaak als tweederangsburgers beschouwd.³ Vermeldenswaard is ook de opkomst van een zelfbewuste liberale elite, die meer politieke invloed wilde. De grondwet moest – wat hen betreft - aangepast en herschreven worden. Interessant was ook in die periode de oprichting van *De Gids*, in Kuipers geboortejaar. Een letterkundig tijdschrift dat de liberale vernieuwingsdrang verwoordde in deze – volgens de medewerkers - gezapige tijden van armoede en uitzichtloosheid. Bovendien gingen ook andere groeperingen zich roeren en stelden steeds nadrukkelijker hun politieke en sociaaleconomische eisen.⁴

In 1841 werd Kuipers vader in Middelburg predikant en scheen de jeugdige Kuiper volgens een overlevering - evenals in Maassluis - van de schepen en het contact met zeelui te hebben genoten. Ds. Kuijper heeft ruim acht jaar in Middelburg gestaan, totdat hij een beroep uit Leiden ontving. In Middelburg werd zijn gezin nog uitgebreid met een zoon Herman (geboren in 1843) en een dochter Jeannette Jacqueline (geboren in 1847).

Over Kuipers jeugd in Maassluis en Middelburg is betrekkelijk weinig bekend. Behalve enkele anekdotes heeft hij er zelf later weinig over verteld. Volgens één anekdote zou hij een keer hebben getracht zeelui te bekeren. Ook vertelde hij later dat hij aanvankelijk naar zee wilde, maar dat het gezin - op aandrang van zijn zusters die naar het veelkleurige Leiden wilden -

naar de bekende Sleutelstad verhuisde. En het lag voor de hand dat de jonge Kuyper in de voetsporen van zijn vader aan de universiteit theologie zou gaan studeren.⁵

2. Het godsdienstig klimaat in ons land gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw

Op religieus gebied was er aan het begin van de 19de eeuw een geestelijk klimaat ontstaan dat wel getypeerd wordt met de term *supranaturalisme*. Hierbij wees men dogma's van de hand en oriënteerde zich op een sterk humaan en tolerant geloof, dat zijn wortels had in de Verlichting en de Franse Revolutie, met idealen vrijheid, gelijkheid en broederschap. Dit 'regentengeloof' werd uiteraard niet gedeeld door alle lagen van de bevolking, met name niet door de rooms-katholieke en de eenvoudige protestants-christelijke groeperingen. De rooms-katholieken konden dankzij de grondwetsherziening van Thorbecke (1848) hun hiërarchie herstellen en een krachtige emancipatorische beweging ontketenen. De protestanten zagen met lede ogen de verwatering van hun kerk en stelden allerlei pogingen in het werk om tot kerkherstel te komen. De orthodoxe Groen van Prinsterer probeerde met een aantal vrienden uit het Reveil de kerk van binnenuit te hervormen.⁶

Door de verschillende geloofsopvattingen ontstonden er in de Nederlandse Hervormde Kerk allerlei stromingen en de synode voelde er niets voor inhoudelijk op bezwaren van de vele *malcontenten* in te gaan. Uit deze zogenaamde richtingenstrijd kwamen de volgende min of meer homogene groeperingen langzamerhand te voorschijn: de *moderne richting* onder leiding van de Leidse hoogleraren J.H. Scholten en A. Kuenen (zij streefden naar een verzoening van wetenschap en Openbaring); de *Groningers* onder leiding van professor Hofstede de Groot (zij stelden de liefde van Christus centraal en ontwierpen van daaruit hun opvoedingsmodel); de *Ethischen* met als belangrijkste vertegenwoordigers Nicolaas Beets en later Gunning (zij zagen de waarheid als 'ethisch' en waren afkerig van partijvorming en tuchtmaatregelen); de *confessionelen* (zij bepleitten handhaving van het gezag van de belijdenisgeschriften en wilden leertucht). Van deze laatste

richting werd Groen van Prinsterer de voorman en later zelfs de oprichter van de Confessioneele Vereeniging.⁷

Deze vooraanstaande staatsman en historicus had zich voortdurend in woord en daad een principieel bestrijder van de *volkssoevereiniteit*, een belangrijk beginsel van de Franse revolutie, getoond. Niet voor niets gaf deze principiële voorman in 1847 zijn lezingen uit onder de titel: *Ongeloof en Revolutie* en legde daarmee een belangrijke basis voor het antirevolutionaire denken en de latere confessionele partijvorming in ons land.⁸

De richtingenstrijd in de Nederlandse Hervormde Kerk bereikte in het midden van de 19de eeuw een hoogtepunt. Het verzet tegen de benoeming van moderne en/of evangelische predikanten door kerkvoogden in overwegend orthodoxe kerkelijke gemeenten zou op den duur leiden tot een herziening van het starre Algemeen Reglement van 1816 en dat betekende weer een verdere democratisering binnen dit kerkverband. Inderdaad kregen bijvoorbeeld grotere gemeenten (met meer dan tweehonderd zielen) in 1867 het recht om met behulp van een democratisch gekozen kiescollege hun predikant te beroepen. Zo werd de invloed van gewone eenvoudige gemeenteleden steeds meer een factor van betekenis waarmee men rekening diende te houden.⁹

3. De jonge Kuyper op weg naar zijn vorm van calvinisme

Te midden van deze strijd ging Abraham Kuyper een rol spelen. De getalenteerde zoon van de Leidse predikant bezocht – na het huisonderricht van zijn ouders – het Stedelijk Gymnasium in Leiden en kreeg hier vaderlandse geschiedenis en aardrijkskunde van de gerenommeerde historicus Robert Fruin. In die periode scheen Kuyper al een verwoed krantenlezer te zijn en volgde nauwgezet ontwikkelingen in ons land en daarbuiten.¹⁰

Na de gymnasiale opleiding liet hij zich inschrijven aan de Leidse Universiteit waar hij met vrucht de colleges volgde. Hij studeerde niet alleen theologische vakken en klassieke talen, maar ook Nederlandse taal en letterkunde. Het studentenleven boeide hem matig, maar aan de studie gaf hij al zijn tijd. Bovendien waren de financiën om te studeren voor hem amper toereikend zodat hij in hoog tempo wilde afstuderen. Zijn

gezondheid leed vaak onder de studiedrang, waar hij in veel brieven aan zijn verloofde, Jo van Schaay, over klaagde.¹¹ Interessant is nog een herinnering van Kuypers jongste zuster aan haar ijverige broer in deze periode. Zij schreef daar later over en vertelde toen dat haar vader de grote gaven van zijn zoon zo bewonderde dat hij vaak aan tafel zei: 'Ons landje is voor mijn Abraham te klein, zijn geest heeft behoefte aan breder en grooter terrein, Amerika is het land zijner toekomst.'¹²

Aanvankelijk had kerkgeschiedenis zijn grote belangstelling, dat schreef Kuyper later nog eens expliciet in het voorwoord van zijn *Antirevolutionaire Staatkunde*.¹³ In die jaren doceerde professor Kist in Leiden kerkgeschiedenis, en hoewel zijn invloed op de jonge student Kuyper waarschijnlijk niet zo groot is geweest, heeft hij wel de colleges kerkgeschiedenis trouw bijgewoond.¹⁴ Misschien heeft Kist bij de behandeling van de kerkgeschiedenis hem wel op het bekende werk van Baird gewezen, waarvan kort tevoren een Nederlandse vertaling was verschenen met een lovend voorwoord van de Leidse kerkhistoricus.¹⁵

Eigenlijk kwam de jonge student Kuyper meer onder de indruk van de eruditie en nauwgezette historisch-kritische methode van zijn leermeester Scholten. In Leiden had deze moderne theoloog school gemaakt met zijn werkwijze. Het standaardwerk over de leer der hervormde kerk in haar grondbeginselen, uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld, van Scholten was in ons land bij vakwetenschappers gunstig ontvangen en zijn methode van wetenschapsbeoefening trok de aandacht.¹⁶ Kuyper voelde zich tot die werkwijze en dat inzicht van zijn leermeester aangetrokken en bewonderde steeds die *moderne richting*. Bekend is bijvoorbeeld het verhaal uit zijn studiejaren, dat hij onder andere met een aantal medestudenten applaudisseerde toen professor Rauwenhoff – een vooraanstaand modern theoloog - tijdens een lezing in Leiden de godheid van Christus loochende.¹⁷

In Leiden studeerde Kuyper ook bij zijn oude leraar van het gymnasium, de taalkundige Matthijs de Vries. Deze hoogleraar wees hem op een prijsvraag van de Groninger Universiteit, waarin een verhandeling gevraagd werd over een vergelijking van het kerkbegrip van Calvijn met het kerkmodel van Johannes a Lasco. Belangrijk is hier op te merken dat de Groninger richting onder leiding van professor Hofstede de Groot een zeer

belangrijke positie had verworven aan deze universiteit en het was dan ook geen geheim dat Kuyper zich als jongeman op de hoogte heeft gesteld van de inhoud en de betekenis van de richting en de leringen van deze theologische faculteit in het Noorden van ons land.

Door de studie bij Scholten, de contacten met De Vries en het werk aan de Groninger prijsvraag dient men voorzichtig te zijn met conclusies over zijn godsdienstige vorming en overtuiging. Kerkhistoricus Vree heeft met een diepgravende studie deze periode dan ook getypeerd als Kuypers *precalvinistische periode*. De opzet van de prijsvraag was namelijk helemaal in de geest van de Groningers. De theologische faculteit wilde daarmee laten zien dat Groningen in wetenschappelijk opzicht ook toonaangevend kon zijn.¹⁸

Hoewel Kuyper enthousiast aan de slag ging, werd het hem niet gemakkelijk gemaakt. Bovendien ontdekte hij dat de noodzakelijke bronnen voor een verantwoord onderzoek hem ontbraken. Hiervan getuigde hij later in zijn *Confidentie*: hoe hij door een wonder – ‘een vinger Gods’ – een vrij complete bibliotheek over A Lasco ontdekte bij de vader van zijn leermeester De Vries. Deze bejaarde predikant bezat een unieke verzameling *Lasciana* en de opgetogen Kuyper kon nu eindelijk aan de slag!¹⁹

De inzending werd bekroond en met toestemming van de Groninger faculteit werkte hij vervolgens zijn verhandeling om tot een proefschrift over Johannes a Lasco, waarop hij in 1862 bij Scholten *summa cum laude* promoveerde tot doctor in de godgeleerdheid. Kuyper signaleerde in deze studie dat Calvijn een ander kerkbegrip had dan de Poolse reformator Johannes a Lasco. Was bij de eerste de kerk als instituut nauwgezet omschreven met grote inbreng van de predikant en nadruk op de tucht, bij de laatste ontdekte Kuyper primair de geest van Christus en wordt de vrijheid van de woorden van Christus belangrijker dan de regels en kerkrechtelijke bepalingen. Bij A Lasco's visie werd de gemeente mondiger en het kerkbegrip ruimer. Het lijkt wel alsof het later door Kuyper zo strikt beleden onderscheid van de kerk als *instituut* en als *organisme* hier zijn wortels heeft.²⁰

In die periode zijn Kuypers indrukken over gebeurtenissen buiten de toenmalige theologische discussies in ons land nog oppervlakkig en

bescheiden. Ze gingen veelal niet verder dan een eerste kennismaking. In 1916 schreef hij terugblikkend op die tijd: 'Ik bleef theoloog zonder meer, en voelde nog geen de minste aandrift om wat in de 16^e eeuw onze vaders op politiek gebied bezielde, te doen herleven.' En hij vervolgde: 'Van Groen van Prinsterer had ik nog nimmer iets gelezen...' ²¹

Afbeelding 2:
Mr. Guillaume Groen van Prinsterer (1801 – 1876)

4. Contacten met Groen van Prinsterer

Dat veranderde door de uitgave van werk van A Lasco. Kuyper was inmiddels gehuwd met Johanna Hendrika Schaay uit Rotterdam en predikant in Beesd (1863). Hier riep hij de hulp van Groen in omdat hij uit buitenlandse bibliotheken oude werken over de periode van de Reformatie wilde bemachtigen en wist dat Groen contacten had.²² Er ontwikkelde zich een briefwisseling waaraan door de dood van Groen in 1876 een einde kwam. Deze correspondentie gaf in de loop der jaren een steeds duidelijker beeld van zijn toenemende politieke belangstelling en maatschappelijke activiteit. Hij werd zich bewust van het feit dat politiek en theologie niet van elkaar te scheiden waren. En mede onder invloed van Groen, werd hij een krachtig pleitbezorger van de antirevolutionaire dan wel christelijk-historische richting in de vaderlandse politiek. Het zal Kuyper bij lezing van Groens *Ongeloof en Revolutie* opgevallen zijn dat de Amerikaanse Revolutie een principiële andere plaats inneemt dan de Franse Revolutie.

In die laatste omwenteling zag Groen:

‘...eene *anti-christelijke* omwenteling, wier hoofdgedachte zich ontwikkelt in stelselmatigen opstand tegen den geopenbaarden God. – De omwenteling der Vereenigde – Nederlanden is er mede vergeleken; ook de omwenteling van Noord – Amerika. Ik beroep mij, voor Nederland, op het meermalen ook door mij gezegde, voor Amerika, op het merkwaardige werk van Baird.²³ Evenmin mag ik in de in de Engelsche omwentelingen een wederga der Fransche revolutie erkennen. Vindt gij tusschen de revolutien van 1688 en 1789 overeenkomst, leest Burke, Over de verwantschap in uiterlijken schijn, het contrast in wezen en beginsel.’²⁴

Deze opvatting van de antirevolutionaire staatsman bepaalde in beginsel ook Kuypers denkbeelden, maar hij zou *Kuyper* niet wezen als hij deze opvatting op termijn niet verder zou uitwerken. Hierin zouden zowel zijn denkbeelden over revolutie in het algemeen als zijn gedachten over verschillende revoluties in het bijzonder een plaats krijgen.

Overigens is het niet zo verwonderlijk dat Groen zich voor de ‘omwenteling’ van Noord-Amerika beriep op het boek van Robert Baird. Deze studie werd toentertijd beschouwd als een bruikbare bron voor ‘understanding the dominant image of American Protestant before the Civil War’²⁵ en kreeg een zekere bekendheid in de eerste helft van de 19de eeuw.²⁶

Robert Baird (1798-1863) was een evangelist, die in de eerste helft van de 19de eeuw West-Europa doorkruiste. Hij ontwaarde een grote belangstelling voor het Amerikaanse godsdienstige leven en dat was voor hem aanleiding daarover lezingen te houden. Deze lezingen vormden min of meer de basis voor zijn latere boek over dit onderwerp. Er verschenen naderhand Franse, Duitse, Zweedse en zelfs een Nederlandse vertaling.

Baird had zijn opleiding in Princeton genoten en was nogal afkerig van dogmatische problemen. Volgens hem bestond er in Amerika geen groot verschil tussen de verschillende kerkgenootschappen. Hij verdeelde ze dan ook simpelweg in een calvinistische en een Arminiaanse richting. De Amerikaanse Revolutie was volgens hem een slechte tijd voor de kerkgenootschappen geweest. Hij was een felle tegenstander van Jefferson, die hij beschouwde als een bittere vijand van het christendom. Vanwege zijn bewondering voor de historicus George Bancroft, zou hij eigenlijk bij de historici van de ‘Whig interpretation’ thuishoren, en niet waar Groen hem plaatste. Volgens diens opvatting zou hij meer passen in de traditie van – wat moderne historici noemen - de ‘imperial-school’. Groen kende het werk van Baird en zag daarin een bevestiging van zijn visie op de rol en de betekenis van het calvinisme voor de democratie in de Nieuwe Wereld.

Tevens is van belang op te merken dat Kuyper als jonge predikant in zijn eerste kerkelijke gemeente te Beesd in aanraking kwam met het oudgereformeerde geloof, zoals onder andere verwoord bij oude schrijvers uit de periode van de Nadere Reformatie. Opmerkelijk was dan ook de ontmoeting met Pietje Baltus, één van zijn gemeenteleden, die weigerde hem een hand te geven omdat hij, volgens haar, (nog) niet bekeerd was.²⁷

Deze gebeurtenis was voor Kuyper aanleiding zich opnieuw te verdiepen in de leer van de kerk en de geschriften van reformatoren. Het was tenslotte Calvin die hem het meest imponeerde en tot het inzicht

bracht dat herstel van de kerk, die voor allen een moederrol diende te vervullen, een noodzaak was.²⁸

Bovendien had op het einde van zijn Leidse studietijd de lezing van de roman van Charlotte Mary Jonge, getiteld *The Heir of Redclyffe*, zijn gemoed al eens diep geraakt en bij hem – volgens eigen zeggen – een bekering tot stand gebracht. Minder ingrijpend dan die bij Pietje Baltus, maar voor hem toch wel van groot belang. In ieder geval was wel duidelijk dat de door hem vroeger zo enthousiast beleden moderne richting nu voorgoed had afgedaan.²⁹

5. Kernbegrippen van zijn theologie

Kuyper was ervan overtuigd geraakt hoezeer de organisatie van de kerk en de inrichting daarvan was afgeweken van het oude gereformeerde geloof, zoals Calvijn dat had ingevuld en beleden. Aan de andere kant was Kuyper realist genoeg om in te zien dat de leer van Calvijn niet klakkeloos kon worden toegepast op de hedendaagse kerkelijke situatie en daarom moest de strijd voor een vrije kerk rekening houden met die veranderende samenleving. Een confrontatie met de heersende cultuur ging hij dan ook niet uit de weg. Waren calvinisten van de 16de eeuw nog bevreesd voor beoefening van wetenschap, politiek en kunst, Kuyper was de overtuiging toegedaan van een daadwerkelijke cultuuraanvaarding, mits die rekening hield met de 'ere Gods' op alle terreinen van het leven. In de ontwikkeling van zijn theologische denkbeelden was Kuyper dus 'vast en veranderlijk' en zou dat dan ook vertalen naar vele andere terreinen van het leven. Niet altijd consequent, maar wel groots en indrukwekkend.³⁰

Misschien is het goed hier nu melding te maken van de grondslagen van zijn theologie. Het verheldert namelijk de verdere ontwikkeling van zijn neocalvinistische opvattingen. De hervormde theoloog Rasker signaleerde in zijn bekende kerkhistorisch handboek bij de omschrijving van Kuypers theologie twee kernbegrippen, namelijk de leer van de voorbeschikking (*predestinatie*) en die van de wedergeboorte (*palingenesie*). Vooral dat laatste begrip speelde bij Kuyper een belangrijke rol in zijn denken over politiek en cultuur.³¹ Dat begrip - stelde Rasker - stond ook centraal bij zijn afscheidspredikatie in Beesd (1867), toen Kuyper sprak over twee wegen:

‘die van degenen, die het wezenlijke bederf van de menselijke natuur ontkennen, dan is er geen schuld en geen verduistering van ons verstand, is redelijke godskennis voldoende en openbaring overbodig, en anderzijds die van hen die van het schuldgevoel uitgaan, de rede geen betrouwbare gids meer achten en de verzoening door het Lam Gods onmisbaar weten. Hier is het verschil tussen de normalisten en de abnormalisten, een verschil dat bepaald wordt door het feit, dat de abnormalisten weten de wedergeboorte nodig te hebben en dat de anderen dit niet weten. Niet alleen in de kerk, ook in de cultuur bepaalt de wedergeboorte het verschil.’³²

De hervormde dogmaticus Berkhof wees erop dat Kuyper met het begrip *palingenesie* de rol van de mens in het heilsproces dogmatisch wilde omschrijven en daarbij sprak van ‘Tweeërlei mensen.’ Het lijkt erop alsof er hier al sprake is van een rechtvaardiging van het later zo bekend geworden begrip *antithese*, de tegenstelling tussen wedergeborenen en niet-wedergeborenen.³³

Hoewel Kuyper zijn christelijke cultuur wilde bouwen op deze leer der wedergeboorte, erkende hij tevens het feit dat er in die (wereldse) cultuur ook ‘dingen des Geestes Gods’ zijn en daarom sprak hij van de zegeningen der zogenaamde *gemeene gratie* (een algemene genade van de Schepper). Het andere kernbegrip – de leer van de predestinatie – speelde een belangrijke rol bij zijn kerkbegrip en strijd voor een vrije kerk. Hij moest niets hebben van de *volkskerk*, maar ijverde voor een kerk die niet zuchtte onder een opgelegd reglement.³⁴

Het is duidelijk dat Kuyper met zijn theologische opvattingen en de vertaling daarvan naar het politieke en culturele vlak kon rekenen op veel tegenstand. Zelfs Groen van Prinsterer bemerkte verschillen met zijn adept, hoewel hij Kuypers strijd voor kerkherstel en de ontwikkeling van zijn politieke denkbeelden met belangstelling volgde en hem daarin zelfs stimuleerde.

6. Kennismaking met Burke en diens politieke theorie

Als Kuyper in oktober 1869 beloofde een lezing te houden voor de Christelijk-Historische Debating Club van Utrechtse studenten, vroeg hij of Groen hem materiaal over Stahl, Bunsen en Burke kon toesturen.³⁵ Het was dan ook niet toevallig toen hij enige dagen later Groen berichtte dat zijn keuze op Burke was gevallen.³⁶ Even als Groen wilde Kuyper nu zijn geestverwantschap met Burke onderzoeken; Burke die kennelijk een grote invloed op het werk en denken van Groen uitoefende.³⁷ Als Kuyper enige weken later het geleende materiaal met zijn lezing over Burke retourneerde, verzocht hij Groen om commentaar.³⁸ Groen was opgetogen over zijn lezing en prees de helderheid ervan; ook drong hij er in zijn antwoord op aan dat hij alle werken van Burke eens moest gaan lezen.³⁹

Wie was Burke eigenlijk en waarom vond Groen hem zo belangrijk? Edmund Burke (1729 – 1797) was een Engelse politicus en politiek denker, die in het Lagerhuis pleitte voor een hechte partijvorming en tijdens de Amerikaanse Revolutie opzien baarde met zijn verzoeningspolitiek ten opzichte van de opstandige kolonies. Na een dieptepunt in zijn parlementaire loopbaan vanaf 1782, kwam hij in 1790 weer voor het voetlicht met zijn visie op de Franse Revolutie. In zijn beroemde *Reflections on the Revolution in France* (1790) bekritiseerde hij de Franse omwenteling en verwierp de vruchten ervan.

Burke was ook de theoreticus van het politiek conservatisme: hij verdedigde namelijk de standenmaatschappij, bepleitte een sterke positie van de adel, en zag die stand als het ultieme middel tegen elke vorm van despotisme. Met zijn politieke opvattingen heeft hij grote invloed uitgeoefend, met name op tegenstanders van het Verlichtingsdenken. Romantische stromingen in Engeland en op het vaste land, vooral in Duitsland, hebben zijn ideeën omarmd. Vanwege het aanvaarden van de *Glorious Revolution* en de Amerikaanse Revolutie, maar ook met zijn verwerping van de Franse Revolutie werd hij bekend en was in ons land dan ook belangwekkend voor confessionele politici als Groen van Prinsterer en zijn antirevolutionaire geestverwanten. Zij moesten immers niets hebben van de Franse Revolutie en verfoeiden het beginsel van de volkssoevereiniteit.⁴⁰

Ruim drie jaar later (1873) schreef Kuyper aan Groen:

‘Van mijn tobben heb ik geprofiteerd, om den *heelen Burke* door te lezen. Het was me een genot. Nu heb ik een arsenaal van Burkesche citaten.’⁴¹

En Groen antwoordde onmiddellijk:

‘Ook voor mij blijft Burke één mijner meest bewonderde auteurs, van die *auteurs*, welke als zoodanig, ook krachtige *acteurs* tot in de verre nakomelingschap zijn geweest.’⁴²

Hoewel in het omvangrijke oeuvre van Kuyper later de invloed van Burke niet zo’n grote rol lijkt te spelen, moet niet de gevolgtrekking gemaakt worden dat zijn betekenis incidenteel zou zijn geweest. Kuyper had de werken van Burke niet alleen gelezen, maar er zelfs een uitvoerig uittreksel van gemaakt.⁴³ Het leek wel alsof hij alle onzekerheid over Burke’s antirevolutionaire gezindheid wilde wegnemen door expliciet op het titelblad te schrijven: ‘Streckende ten bewijze dat Burke metterdaad een antirevolutionair staatsman was.’ Deze *Excerpten uit Burke’s Opera Omnia* zijn belangrijk omdat hier het ontstaan van de eerste politiek-staatsrechtelijke gedachten van Kuyper te vinden zijn, die hij later verder zou uitwerken in de lezing: *Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer Constitutioneële Vrijheden* (1873). En hoewel hij zich tegelijkertijd verontschuldigde dat zijn stelling ‘door uitwerking der bewijsgronden, vooral der geschiedkundige gegevens...eerlang, breeder opgezet en vollediger toegelicht’ zou moeten worden, is er toch een beeld ontstaan, dat principieel onveranderd bleef. Voor Kuyper was Burke ‘een anti-revolutionair in merg en been.’⁴⁴

In het kader van de ontwikkeling van Kuypers politieke denkbeelden is het belangrijk het uittreksel aan een nader onderzoek te onderwerpen. Het excerpt begint met een kort overzicht van het leven van Burke en een opsomming van de titels van zijn werken in chronologische volgorde. Hierna citeert Kuyper uitvoerig uit deze werken en geeft aan het eind in een beknopt excerpt als een soort van samenvatting zijn mening in enkele

zinnen.

Natuurlijk is zijn methode van werken aanvechtbaar. Hij zoekt immers *die* citaten van Burke die zijn stelling - Burke is een antirevolutionair staatsman - moeten bewijzen. Zijn interpretatie wordt nog bedenkelijker als er geen enkel probleem of vraagteken in het uittreksel voorkomt. Integendeel: de nadrukkelijk dik onderstreepte of *aangewezen* zinsdelen spreken voor zich! Toch is dit uittreksel van belang: niet zozeer om de ideeën van Burke, maar vooral om de politieke denkbeelden van Kuyper te zien ontstaan en te leren kennen.

Wanneer Burke in *The Present State of the Nation* (1769) schrijft: 'Cases are dead things, principles are living and productive,'⁴⁵ noteert Kuyper enthousiast: 'Beginselen alleen *living*,' en ziet hierin weer een bewijs van Burke's opvatting over de kracht der beginselen. Voor Kuyper een typisch antirevolutionaire denktrant! Ook ziet hij vaak het beginsel van het *droit divin* bevestigd in het werk van de Engelse staatsman,⁴⁶ maar hij is ongetwijfeld het meest verrast toen hij in *Thoughts on French Affairs* (1791) las dat 'het echte calvinisme moet hersteld,' zoals we later zullen zien een zeer belangrijke opmerking voor de ontwikkeling van het politieke denken van de theoloog Kuyper.

Burke verdedigt de Revolutie van 1688 en legt de nadruk op 'non resistance,' en Kuyper tekent hierbij aan: 'non resistance al kort het ons het leven,' en enkele pagina's verder noteert hij: 'Resistance nooit geoorloofd voor de wet, eerst daar waar de *wet* wijkt.' De Engelse Revolutie is voor hem: 'preserving the constitution in case of absolute necessity.'⁴⁷ Hier valt een typering van de 'Glorious Revolution' op, die ook bij Groen aanwezig is, wanneer hij schrijft in zijn bekende handboek: 'Aldus kwam binnen weinige weken, zonder bloedvergieten, eene omwenteling tot stand...,' en in de volgende alinea vervolgt Groen: 'Revolutie die in het verdedigen en bevestigen van historische regten en nationale vrijheden bestond.'⁴⁸

7. Verder in het spoor van Groen en Burke

Het beeld van Groen over de Amerikaanse Revolutie, vindt Kuyper ook bevestigd in Burke's *Conciliation with the Colonies* (1775) en hij noteert: 'Amerika's vrijheid wortelt in de godsdienst.' Kortom, positieve opmerkingen en notities als onderbouwing van zijn opvattingen over deze

omwentelingen. Ook het beeld van Groen over de Franse Revolutie week – volgens Kuyper – in geen enkel opzicht af van Burke's opvatting, en geen enkele andere revolutie kan ermee vergeleken worden. Het is 'uit alle eeuwen de eeuwig volledige revolutie,' volgens zijn aantekeningen. En opnieuw citeert hij Burke uitvoerig: 'It was perfect, not only in its elements and principles but in all its members and its organs from the very beginning.' Over de Engelse en Franse Revolutie schreef Burke duidelijk en helder: 'our revolution and that of France are just the reverse of each other in almost every particular and in the whole spirit of the transaction.' En Kuyper schrijft in dezelfde geest over de Franse Revolutie. Hierbij gebruikt hij veel negatieve citaten en plaatst minder vleierende opmerkingen, zoals: 'als de vrees voor God weg is, wordt het een hel,' en: 'opstand tegen God = Franse revolutie.'

Hoewel de vorengenoemde citaten en opmerkingen uit de excerpten van Kuyper geen aanspraak op volledigheid mogen maken, met andere woorden fragmentarisch blijven, geven ze toch inzicht in het ontstaan en de ontwikkeling van zijn beeldvorming over de Engelse-, de Amerikaanse- en de Franse Revolutie. Zijn waardering van deze drie revoluties komt overeen met die van Burke en van Groen. Het materiaal laat niet toe te concluderen in hoeverre Kuyper deze revoluties geanalyseerd heeft. Opmerkelijk is wel zijn aantekening: 'het echte calvinisme moet hersteld,' waarmee hij intuïtief al aangeeft in welke richting zijn latere visie zou gaan en welke opdracht hij voor zichzelf ziet.

Eigenlijk leest hij Burke door de 'bril' van een theoloog en komt zo tot een eenzijdig, min of meer ongenueanceerd beeld van deze revoluties. Tevens is het interessant op te merken dat Kuyper verschillen tussen de antirevolutionaire opvattingen van Groen en de conservatieve opvattingen van Burke niet heeft opgemerkt.

Toen Kuyper Burke gelezen had en zich vervolgens bezighield met het werk van De Tocqueville over Amerika,⁴⁹ schreef hij aan Groen enkele voor onze studie relevante opmerkingen over zijn visie op het beginsel van de volkssoevereiniteit in Amerika. Dat beginsel achtte hij in het geval van Amerika inpasbaar in de antirevolutionaire opvatting.

Kuyper schreef daarover het volgende:

‘Het wil er nog altijd bij mij in, dat er een christelijk-gereformeerd Staatsrecht is, vrij scherp van het Roomsche en Luthersche onderscheiden, en dat, onder veel afdoling, op de lijn dier auteurs ⁵⁰ zich beweegt. Zie ik niet wel, dat de souvereiniteit des volks, die in Amerika bestaat, mits 1^e. als *staatsvorm* en niet als *generaal beginsel*, en 2^e. als van God ontvangen en niet *primordial*, zeer wel anti-revolutionair kan zijn?’ ⁵¹

Uit Kuypers brief aan Groen van 25 november 1873 bleek dat zijn aarzelende ideeën over het bestaan van een christelijk-gereformeerd staatsrecht en zijn voorzichtige gevolgtrekking dat de staatsvorm in Amerika wel eens antirevolutionair zou kunnen zijn, enkele maanden later in een duidelijke en bewuste visie werden omgezet. De oriënterende fase was voorbij als Kuyper in zijn schrijven aan Groen de onderdelen van zijn visie mededeelde. Zo maakte hij hem alvast bekend met de opzet van zijn voorgenomen lezing over het calvinisme als oorsprong en waarborg van de constitutionele vrijheden.⁵²

Afbeelding 3:
Edmund Burke (1730 – 1797)

Hoewel de invloed van Burke op de politieke denkbeelden van Kuiper groot is, moet die invloed ook weer niet overschat worden. Bij nadere bestudering van Groens artikelen in zijn *Nederlandsche Gedachten* blijkt de invloed van Burke op de antirevolutionaire staatsman fundamenteeler en veelzeggender. In het algemeen dient wel te worden opgemerkt dat de receptie van Burke in ons land zeer divers is geweest. Verschillende politici van uiteenlopende politieke richtingen in onze 19de -eeuwse parlementaire geschiedenis hebben hem soms in debatten aangehaald. De invloed van Burke bleef dus niet beperkt tot alleen de antirevolutionairen in ons land!⁵³

8. *Samenvatting en conclusie*

Kuiper ontwikkelde vooral zijn denkbeelden in een vrij gezapige, verarmde periode na de Franse tijd en de Belgische Opstand. Hoewel hij op het Leids gymnasium vaderlandse geschiedenis van de gerenommeerde historicus Fruin had gekregen en het calvinisme en de Tachtigjarige Oorlog ongetwijfeld de revue hadden gepasseerd, boeide hem later als student vooral de methode en het modernisme van zijn leermeester Scholten evenals de colleges Letteren van zijn voormalige leraar De Vries. Ongetwijfeld heeft hij als verwoed krantenlezer in die jaren kennisgenomen van de binnen- en buitenlandse politiek, maar Amerika speelde in zijn wereldbeeld toentertijd nog nauwelijks een rol.

Als theoloog verdiepte Kuiper zich – door de Groninger prijsvraag – in de opvattingen van Calvijn en de Poolse reformator Johannes a Lasco. Vervolgens werkte hij zijn bekroonde prijsvraag om tot een proefschrift waarop hij *summa cum laude* promoveerde. Vervolgens ontdekte hij in zijn eerste gemeente de betekenis van het oudgereformeerde erfgoed en werd geraakt door de geloofsovertuiging van een aantal van zijn gemeenteleden, waaronder Pietje Baltus. Zo ontdekte hij in zijn gemeente een sterk zondebesef en de realiteit van de predestinatieleer, zo typerend voor de oudgereformeerde geloofsopvatting.

Pas na zijn breuk met het modernisme en dankzij kerkhistorische arbeid verbreedde zich zijn wereldbeeld en kwamen er elementen van de latere beeldvorming naar voren, met name de rol van het calvinisme in de historie en de politieke consequenties daarvan. Bovendien was de betekenis van zijn contacten met Groen voor het ontstaan en de

ontwikkeling van de beeldvorming van essentieel belang. Vervolgens waren Burke en daarna De Tocqueville *eyeopeners* voor zijn visie op de Amerikaanse en de Franse Revolutie. Kuyper typeerde het gedachtegoed van Burke als 'antirevolutionair' en ontwikkelde vanuit zijn religieuze opvattingen een politiek-staatkundige theorie. Volgens hem was de Nederlandse democratie niet te danken aan Thorbecke en het liberalisme, maar aan de vruchten van het 16de eeuwse calvinisme.

Het gevolg hiervan was dat hij het democratisch erfgoed meende te kunnen afleiden uit het (oud)gereformeerde calvinisme van de 16de eeuw. Op deze wijze ontstond er een samenhang tussen zijn politiek-staatkundige opvattingen en godsdienstige denkbeelden. De ontwikkeling daarvan zag hij vanuit het Genève van Calvijn naar de hugenoten in Frankrijk. Vandaar naar de geuzen in de Lage landen en de Puriteinen in Engeland. En uiteindelijk – dankzij de *Pilgrimfathers* - in de Verenigde Staten van Noord-Amerika in *optima forma*. Voor Kuyper het beloofde land dat het christelijk Europa een spiegel voorhield en dat voor hem hét voorbeeld in de verte werd. Amerika: het land met een vrije kerk en een democratisch staatsbestel, en dat was – volgens Kuyper – te danken aan het onversneden calvinisme en niet aan de Verlichting of de Franse Revolutie.⁵⁴

HOOFDSTUK 2

Ontstaan en eerste contouren van de beeldvorming (1873)

Voor het ontstaan en de ontwikkeling van de beeldvorming was de voorbereiding van de lezing over Edmund Burke voor Kuyper een belangrijke kennismaking met enkele aspecten van de Amerikaanse geschiedenis. Bestudering van de werken van de eerder genoemde Robert Baird, George Bancroft en Alexis de Tocqueville sterkten hem in zijn opvatting dat het calvinisme de belangrijkste rol had gespeeld bij het ontstaan van Amerikaanse staatsinstellingen in het algemeen en bij de Amerikaanse Revolutie in het bijzonder. Hij raakte er steeds meer van overtuigd dat het beginsel van de ware vrijheid – waarover in de Tweede Brief van Paulus aan de Corinthiërs werd gesproken – in de Nieuwe Wereld haar hoogtepunt en voltooiing had gevonden. Had Paulus immers niet geschreven: ‘Waar de geest des Heeren is, daar is vrijheid.’¹ Voor Kuyper betekende dat staatkundige en godsdienstige vrijheid. Dat was volgens hem met name het geval in de Verenigde Staten. Dat uitgestrekte land met zijn onbegrensde mogelijkheden was de vrucht van de geest des Heren en kende grondwettelijke vrijheden, die hij ook ontwaarde in Zwitserland, Nederland, Engeland en Schotland.

Die vrijheden waren te danken aan het pure calvinisme, aan het godsdienstig elan van het Genève van een Calvijn en een Beza. Kuyper zag dan ook een rechte lijn van dit calvinistische bolwerk naar ons land en vandaar naar het Engeland van Cromwell en van de latere Stadhouder - Koning Willem III. Uiteindelijk kwam hij uit bij de Puriteinen, waarvan de *Pilgrim Fathers* de grote voortrekkers in de Nieuwe Wereld waren geweest.

1. Ontstaan van de beeldvorming

In een schrijven aan Groen van Prinsterer had Kuyper enthousiast de grote lijnen van de lezing over zijn politieke en staatkundige opvattingen bekendgemaakt² en er een aan Groen ontleende titel aangegeven.³ De titel van de voordracht luidde ‘Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden, een Nederlandsche gedachte’ en *daagde* uit. De lezing bevatte eigenlijk de missie en een ontwikkelde politieke theorie.

Kuyper was dan ook verrukt over zijn bevindingen en meldde dat aan Groen! Kort en bondig schreef hij aan de gerenommeerde historicus en bekende staatsman over de door hem ontwikkelde denkbeelden aangaande de politieke dimensie van het calvinisme.

Allereerst zag Kuyper de Nederlandse vrijheid, hoe mild ook, in de gevarenzone. Hadden de burgers wel oog voor de toenemende macht van de staat? Vervolgens stelde hij dat de vrijheid in Amerika het grootst was en dat de Amerikaanse grondwet van 1789 niet te danken was aan het werk van de Franse Encyclopedisten. Daarentegen was de stichting van New England het werk van de Puriteinen. Volgens Kuyper was de Puriteinse groepering uit Engeland hiervoor verantwoordelijk.

Ook noemde hij met name de rol van de Presbyterianen en sprak nadrukkelijk over hun 'petrificering van het calvinisme.' Uit die strijd ontstond de gewetensvrijheid die het meest direct in Amerika tot uiting kwam. Voordien had de vrijheid van *consciëntie* wortel geschoten in het Engeland van Cromwell en van de latere Stadhouders-Koning Willem III. Maar over de rest van Europa was Kuyper somberder: 'de invloed van de Franse Revolutie had veel ontstolen aan den Calvinistischen stam.'

In de verdere loop van de historie zag Kuyper na 1572 - het jaar van de moord op de hugenoten en hun leidsman De Coligny in de beruchte Bartholomeüsnacht - twee ontwikkelingen: de lijn van de soevereiniteit in eigen kring en de andere - volgens hem - onzuivere demagogische lijn in het *Réveille-matin*. Die eerste lijn werkte hij dan uit met behulp van het beginsel van de soevereiniteit van God, de uitverkiezing, het zondebegrip en het schriftbeginsel. Daarna besprak hij als tweede de verwerping van het calvinisme door Roomse en Lutherse staten. Volgens hem werd dat allemaal veroorzaakt door het Oosters despotisme, het wegvallen der zelfstandige rechten, de opkomst van de Encyclopedisten en de Franse Revolutie. Hij zag dan ook de invloed van die ontwikkelingen op landen als Frankrijk, Spanje en zelfs op gebieden in Zuid-Amerika. Aan het slot van zijn betoog wees hij op de tegenstelling tussen Revolutie en Antirevolutie, die niet als vrijheden en slaafsheden te typeren waren, maar - veel dieper en principiëler - als systeem en dogmatiek dienden te worden opgevat.⁴

Wanneer Kuyper in november 1873 zijn lezing over het calvinisme en de vrijheden in Utrecht gegeven heeft, was hij er enthousiast over en schreef aan Groen: 'Ik kan den Heer niet genoeg danken voor het zeldzaam

succes, dat ze bij studenten van alle richting en faculteit vond.’⁵ Niet alleen Groen reageerde positief, hoewel hij een enkele kanttekening plaatste om het verschil tussen hem en Kuyper te accentueren, maar ook professor J.A. Wijnne, hoogleeraar Algemene geschiedenis in de Domstad, was onder de indruk van zijn betoog en had zich verbaasd over zijn kennis van de bronnen.⁶ Kuyper heeft deze lezing daarna gehouden voor studenten van de Theologische School te Kampen en vervolgens nog in Amsterdam, Groningen, Gouda en Leiden.⁷

In Leiden was de belangstelling enorm. De zaal was tot de nok gevuld met belangstellende hoogleraren en studenten. Kuyper was net tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal gekozen en als hoofdredacteur van het dagblad *De Standaard* geen onbekende, bovendien prikkelde hij zijn gehoor met de bewering dat de constitutionele vrijheden niet aan de Franse Revolutie te danken waren, maar aan het calvinisme. De Reformatie had het calvinisme doen zegevieren en daarvoor had in ons land het fundamentele beginsel van de soevereiniteit van God en de leer van de uitverkiezing wortel geschoten, met als resultaat de constitutionele vrijheden. Volgens Kuyper lag de kracht dan ook bij degenen die daarvan uit durfden te gaan en nederig het hoofd bogen voor de soevereiniteit van de Allerhoogste. Onnodig te zeggen dat Kuypers visie tot een fel debat aanleiding gaf, zelfs zijn latere adept Theodoor Heemskerk zag hier een gevaarlijke vermenging van godsdienst en politiek. Interessant is wel dat de jonge Heemskerk aan het slot van de bijeenkomst Kuyper typeerde als een ‘radicale democraat’ en niet als een ‘reactionair of conservatief,’ wat Kuyper tot de jaren ’60 geweest was.⁸

2. In het spanningsveld van theorie en praktijk

De belangstelling voor Kuypers doen en laten nam in de jaren ’70 toe. Dat is deels te verklaren uit zijn toenemende journalistieke activiteiten. In 1871 was hij Dr. Schwartz als redacteur van *De Heraut*, een zondagsblad, opgevolgd en zag hij kans om op 1 april 1872 – ter gelegenheid van het derde eeuwfeest van de inname van Den Briel – het blad om te zetten in een dagblad en koos als inspirerende titel *De Standaard*. Daarmee bereikte hij het ‘volk achter de kiezers,’ zoals zijn aanhang weleens aangeduid werd.⁹